

KRITIKA

ÉLMÉNY ÉS TÖRTÉNELEM

MEMOÁRIRODALMUNK HÁROM ÚJ TERMÉKE

Nógrádi Sándor: *Új történet kezdődött* (Kossuth K. 1966);
Sík Endre: *Egy diplomata feljegyzései* (Kossuth K. 1966);
Szántó Zoltán: *Vég és kezdet* (Szépirodalmi K. 1964).

Az önéletrajzi műfaj eddig nem tűnt ki termékenységeivel a többi közül, ám az utóbbi években észrevehetően fellendült. A memoár természeténél fogva rendszeresen egy-egy nagyobb, egységesnek tekinthető időszak után jelenik meg, amikor a legfőbb korjelző vonalak — kissé távolabbról nézve — nagyjában tisztázódtak már, amikor lehetőség nyílik a megtett út irányának megállapítására, amikor a szereplő személyek értékelése nemcsak többé-kevésbé futólagos és pontatlan személyes benyomásokon alapulhat, hanem mozgásukat ehhez az úthoz lehet viszonyítani, s az írónak a társadalom értékítélete is rendelkezésére áll. Ezt módosíthatja, finomíthatja, s itt-ott, de nem alapjaiban, meg is változtathatja a rendelkezésére álló eszközökkel: egyéni életanyagának feldolgozásával, a közösség figyelmét eddig elkerült tényekkel és dokumentumokkal, melyek nagyobb része természetesen saját — esetleg történelmi jelentőségű — szerepének pontosabb megvilágítására szolgál, főképp pedig egy olyan sajátos nézőpontból való tárgyalásmóddal, amilyenre senki más sem helyezkedhet. Ez a nézőpont határozza meg egyébként, hogy az önéletrajz mennyiben válik történelemkönyvvé, vagy marad meg a szépirodalomhoz közelebb álló keretek között.

Az eseményeket magasabb helyzetből szemlélő, vezető pozícióban levő személyek önéletírása feltétlenül tartalmaz egy sereg olyan mozzanatot is, mely a közönség előtt eddig rejtve maradt, s most közelebb segíti a végbement események megismeréséhez, az okok feltárásához, s a későbbiek folyamán a történetíró számára is kitűnően hasznosítható dokumentummá válik. Ha viszont szerzője nem vezet és nem felülről szemléli a dolgok folyását, jó esetben olyan karképet adhat a társadalom valamelyik rétegéről, ami hatásában felér a társadalmi regénnyel, hitelességében pedig fölülmúlja azt. Szerzője válogatja, melyik típus hogyan váltja be ezeket az ígéreket.

Abból a tényből, hogy egyszerre három újabb önéletrajzi visszpillantásról is beszámolhatunk (a korábbiakról ld. Ruzsoly József írását lapunk előző számában), arra kell következtetnünk, hogy az utóbbi évek eszmei tisztulási folyamata az irodalom e műfajának területére is eljutott. A felszabadulás óta eltelt időszak problémái bonyolultságukból mit sem vesztek ugyan az idő múlásával, mégis, a távolság lehetővé teszi, hogy legalább a lényegest a lényegtelenről elválaszt-hassuk, lássuk társadalmunk haladásának irányát, s ennek ismeretében értékel-hessünk személyeket és eseményeket, melyek a maguk percében a különböző osztályok és rétegek gyökeresen vagy részben eltérő céljainak, az egyes emberek személyes vágyainak, szükségleteinek és lehetőségeinek kavargásában kiismerhetetlenek voltak.

Nógrádi Sándor, Sík Endre és Szántó Zoltán önéletírása kétségkívül az olvasóé is, és ez egyaránt dicséri mindhármát. Írói megvalósításukban eléggé eltérőek egymástól: míg az első kettő a politikai, történelmi vonalat helyezi előtérbe, az utóbbi a szépirodalomhoz áll közelebb. Oka ennek elsősorban az, hogy — bár mindhárom író társadalmunk vezető emberei közé tartozik — míg Nógrádi és Sík életüknek újabb, már irányító szerepkörben lejátszódó szakaszáról ad számot, Szántó Zoltán írása első eszmélésének, emberré érésének folyamatába enged bepillanttanunk. Időben is a legtávolabbra vezet, századunk első évtizedeibe. Az író életútja annyira

jellemzője sorstársaiénak, hogy akár nagy gondal megkomponált és szerencsés kézzel vezetett cselekményű regénynek is tarthatnánk, ha nem tudnánk, hogy életrajzot olvasunk. Hőse akár típusa is lehetne a nagykanizsai nyomortanyáról indult s a forradalomhoz érkező félig proletár, félig értelmiségi fiatalembernek. Keservesen kinyögött tandíjak árán végez el három polgárit, majd beáll asztalostanoncnak, s bár családja — bátyja, Szántó Béla révén — igen közel áll a forradalmi mozgalomhoz, itt kóstol bele először a proletárvilág ízeibe, itt kezdi foglalkoztatni a gazdagság és szegénység nagy rejtélye, itt ismerkedik meg az értéktöbblet „gyakorlati” jelentésével, itt tanulja meg, hogy a tőkés jó ember lehet otthon, de nem lehet jó ember a gyárban, s hogy a munkásoknak külön igazságuk van. Itt kapja az első politikai leckét és az első ifjúmunkás újságot. Meleg emberséggel vezet el a tanonciskola bóbiskoló inasgyerekei közé, s elkísérjük a Munkásképzőben inkább csak kíváncsiságból tett első látogatására, mely mégis meghatározója lesz egész életének. Égető problémája a munkásifjúság mozgalmanak alakulása, melynek kezdeti botladozása, útkeresése nem csak a szerző jellemének, gondolkodásmódjának alakulását szabja meg minden másnál meghatározóbban, hanem a magyar társadalom jövőjének egyik alapköve is. Maga is szinte a mozgalommal együtt nő fel, s amint tanúit vagyunk annak, miképpen nyílik egyre szélesebb világra, s miképpen hatol egyre mélyebbre egy fiatalember értelme, ki néhány évvel ezelőtt még csodálkozva nézte az első képeskönyvet a gazdag Kürschneréknél, úgy látjuk felnőni a munkásosztályt is a forradalom magaslatára. A kibontakozó gazdasági válság talaján éleződő ellentétek, a proletariátus és kizsákmányolói, a szociáldemokrata párt jobb- és balszárnya között nem történelmi háttérként jutnak szóhoz a könyvben, hanem úgy, mint az író életének lényege. Ha azt mondtuk az imént, hogy típusa lehetne egy igen jelentős szerepet vállaló rétegnek, most ezt azzal kell kiegészítenünk, írása éppen ezért lesz történetírás. Saját életének emlékezetes eseményeit elbeszélve a nemzet sorsának alakulásáról beszél. Sztrájkok, választójogi küzdelmek, majd az első világháború, kiképzés, utazás és a lövészárók nyomott, reménytelen napjai. Annak az embernek a szemével látunk, aki nem parancsol és nem áll sem kívül, sem fölül, csak ül az árokokban, éjszaka ide-oda utazgat oktalanul és céltalanul, s az általa vívott háború eseményeiről és eseményeiről az újságokból értesül. A fogság ismerteti meg a bolsevikok tanaival, s ha szociáldemokrata neveltetése miatt nem is tudja ezeket maradéktalanul befogadni, a táborban folytatott politikázások, s az újonnan megismert gondolatok végleges irányít szabnak sorsának. Lényegében eddig tart a könyv: felnőtt egy ember, s megindult a megszabott úton. Hazatérve már természetesen kapcsolódik bele a forradalom felé rohanó eseményekbe azzal az elhatározással, hogy „a nép új Magyarországot mindenáron meg kell teremteni”.

S amint Szántó Zoltán írása ezzel a gondolattal hagy magunkra bennünket, a másik kettő ezzel a gondolattal ragad meg először. Ezért tér haza mindkét író a Szovjetunióhoz, s ezért vállalja a legnehezebbe helyzetben a legfelelősségteljesebb feladatokat. Útjaik — legalábbis külsőleg — messze kanyarodnak egymástól, s az olvasó számára éppen ez jelenti a különösen megkapó élményt. Mintha két, egymástól távol eső pontról egyszerre tekinthetne végig életének és népe történetének egy meghatározó jelentőségű szakaszán. Nógrádi Sándor itthon, Sík Endre a tengeren túl kapcsolódik bele a koalíciós Magyarország politikai életének kavargásába, de mindkettő a „nép új Magyarországnak” megvalósítására teszi fel életét. Egyikük Miskolcra kerül azzal a feladattal, hogy szervezze meg Észak-Magyarországon a kommunista párt munkáját, s a múltból visszamaradt erők támadásaival szemben, a váratlan világosságtól megzavarodott és megijedt tömeg hullámverése közepette megingathatatlanul mutassa az utat. Másikuk az újonnan felállított magyar követség kultúrattaséjaként utazik Amerikába, hogy kívülről támogassa az újjáéledő országot, s a kívülről fenyegető támadással szemben, az idegenek értetlensége közepette védelmezze azt.

Miskolc — Nógrádi politikai harctere — az ország egyik legfontosabb iparvidéke lévén, nem csak az agitátor számára létfontosságú terület, hanem az írónak is kitűnő tükör arra, hogy az egész országra jellemző folyamatot megmutassa benne. A társadalmi átalakulás, s az ezt irányító kommunisták munkája áll az elbeszélés központjában, s mint fentebb, most is azt kell mondanunk, hogy az ország és az író élete elválaszthatatlanul fonódik össze benne. Az éhség, romok, ellenséges aknamunka és fegyveres provokációk között meginduló újjáépítés alkotja az életrajz első szakaszát. A bizonytalankodó parasztság, az értelmiség jobbik részének megnyerése, a provokációk visszaverése, a gyárak munkájának megindítása jelentik az egyén életének sikereit, s gondjai országos gondok. A munkások száraz kenyéren és főtt kukoricán dolgoznak, az író üres tésztát kap ebédre. Életének for-

dulatát a választások hozzák, az ország életének fordulópontjai. A széncsata vezetését kapja feladatául, ezt a hallatlanul fontos és ugyanolyan nehéz megbízatást, melytől jórészt az egész közösség felemelkedésének, sőt életben maradásának kérdése függ. A gyárak tekintélyes része áll, vagy kapacitásának töredékével működik, itt munkanélküliség van, ott munkáshiány miatt akadozik a termelés, infláció és feketepiac, fokozódó elégedetlenség a munkásság soraiban, a régi vezetők szabotázscsökkentés, összetűzések az ellenséggel, s néha a barátokkal is. Ilyen körülmények között kovácsolódik a munkásegység, s így telnek a szerző napjai. Majd a reakció és a demokrácia közötti döntő összeütközés, az 1947-es választások, melyből a Kommunista Párt mint az ország legerősebb párta kerül ki, hoz újabb fordulatot életében, politikai államtitkárként a Miniszterelnökségre kerül, s ettől kezdve a középpontból figyeli az eseményeket. A győzelem azonban újabb küzdelmek forrásává válik. Nem csak a reakció még mindig létező erőivel kell felvenni a harcot, hanem a közben egyre erőszakosabban mutatkozó személyi kultusz képviselőivel is, és ez a küzdelem határozza meg a következőkben Nógrádi életrajzát, meg az országét is. Ennek elemzése teszi a könyv második részét. Visszapillant régebbi élményeire, a Szovjetunióban töltött időkre, s itt keresi a magyarországi fejlemények gyökereit. A magyar kommunisták oda szakadt csoportja a második világháború előtti perek légkörében dolgozik, s lényegében innen erednek azok a szálak, melyek a későbbiek folyamán nálunk is a személyi kultusz kibontakozásához vezetnek. Figyelmét főleg az ún. Külföldi Bizottság vezető tagjaira, Rákosi, Gerő, Farkas, Nagy Imre személyére irányítja, s bemutatja, hogyan vált egyik-másik — a polgári életben talán fel sem tűnő — emberi gyengeségükből politikai tényező, hogyan szakadtak el az emberektől, nem csak a tömegtől, hanem közvetlen munkatársaiktól, régebbi barátaiktól, elvtársaiktól is. Jelentős szerepet kap az 1953-as júniusi plénum, mely az elhajlást lett volna hivatva megállítani, a vezetők öszinteségének hiánya azonban minden mélyreható változásnak útját állta, s eredménytelensége csak fokozta a harcot a párton belül a revizionisták és a szektás nézetek képviselői között, megindította azt az eszmei bomlást, mely végső soron fejetlenséghez vezetett a párt vezetőknek körében. Rákosi és Nagy Imre személyes küzdelme egyenes utat vág az 1956-os októberi események felé, s módot ad az ellenforradalom belső erőinek ahhoz, hogy hosszú idő óta készítettett támadásukat végrehajtsák. Az ellenforradalom eseménytörténetéből csak néhány lapot tár elénk, s inkább csak vázlatyszerűen ábrázolja a kibontakozás útját, hogy végül arra a következtetésre jusson: a kommunistáknak megvan az erejük arra, hogy a hibákat felismerjék, kijavítsák, s újabb megismétlődésüknek elejét vegyék.

Míg Szántó Zoltán visszaemlékezései sokunkban csak az olvasmányok élményét elevenítik fel, s a valósággal csak tanulmányaink fényénél vehetők össze, Nógrádi legszemélyesebb emlékeinket idézi, s írásának hatását már egymagában ez is biztosítja. Egészen más oldalról közelíti meg részben ugyanezt a témát Sík Endre, kinek könyve jóval rövidebb, mintegy három-négy évnyi időszak krónikája. Ő is a Szovjetunióból tér haza „forradalmat csinálni”, s rögvest beleszópon az élet zajlásába. Az eszmének igazságába vetett hitből fakadó lendület, remek stílusa, s kiváló elbeszélő tehetsége — majdnem azt mondtuk: mesészővése — együttesen akadályozzák olvasóját abban, hogy könyvét letegye, mielőtt az utolsó laphoz ért volna. Rövid időt tölt a háború utáni Budapest anyagi gondjai között, de ez is elegendő számára ahhoz, hogy néhány lapon érintsen majdnem minden jelentős és emlékezetes személyt, ki akkortájt szerepet játszott. Hamarosan az amerikai magyar követség munkatársa, később vezetője lesz, s ez a környezet a maga elzártágában kitűnő atmoszférát teremt számára ahhoz, hogy bemutassa a magyar politikai élet egyes alkotóelemeit. A koalíciós idők megkövetelték, hogy az Amerikába kiküldött kis társaságban minden réteg képviselve legyen, ám ott hazánkat még mindig ellenséges és jelentéktelen tényezőnek tekintették, minek következtében, mint Noé bárkája, mindent magába zsúfolva, de mindentől elszigetelve lebegett a vízen. Fedélzetén elválszthatatlan egymásrautaltságban a legkülönbözőbb jellemű és a legváltozatosabb nézeteket képviselő, egymásra gyanakvó és egymásra támaszkodó emberek zsúfolódtak össze. Az írói fantázia sem teremthet alkalmasabb helyzetet komikum, drámai feszültség, líra és tragédia számára. A követség némelyik tagjának bemutatása felér egy kallandregénnel. Számunkra különösen érdekes, hogy bepillantást nyerhetünk a diplomataélet kulisszatitkaiba, a fogadások világába, a lényegét mindig és feltétlenül eltakaró formaságok közé; izgalmas találkozásokon veszünk részt, s átélünk néhány kínos pillanatot. Sík Endre azonban nem ebben látja a diplomácia lényegét, s nem ezért írta meg könyvét. E keretek között felveti az amerikai élet jó néhány égető problémáját, a kirakat-demokrácia néger- és zsidóüldözéssel súlyosbított kérdését, vizsgálja a munkásmozgalom és a

szakszervezetek, a sajtó helyzetét, s különösen az Amerikába szakadt magyarok életének lényeges összetevőit. Hallunk Molnár Ferencről, Zilahy Lajosról, Ignotusról, Lengyel Menyhértről, a Drakulát játszó Lugosi Béláról, s megismerkedünk az amerikai élet vezetőivel meg a Magyarország jövőjét illető elképzeléseikkel, s természetesen a belpolitika alakulását sem hagyja figyelmen kívül. Küldetésének fő célját abban látta, hogy megkeresse az utat az Egyesült Államok és hazánk közeldése számára, s ha arra gondolunk, hogy a nemrég befejeződött háború s a lassacskán kibontakozó szocialista építés következtében félig-meddig még és lassanlassan már ellenségesnek tűnt a tengeren túli vezetők szemében, nem csodálkozhatunk, ha ragyogó diplomáciai sikerekről nem számolhat be. Könyvének záró akkordja a New York-i békegyűlés, a békemozgalom első állomása. A szerző innen tér vissza Magyarországra, ahol – a Rajk-per hullámai közepette – újabb fontos megbízatás várja.

Nógrádi Sándor beszámol egy katolikus pappal történt beszélgetéséről, ki azon csodálkozva, hogy az általános káoszban, amikor senki sem tudja, hova kapja a fejét és mihez kezdjen, a kommunisták Szegeden is, Miskolcon is ugyanazt mondják. Felteszi a kérdést: „Mondja kérem, összebeszéltek önök?” – Talán ezt a kérdést tehetnénk fel mi is a három írónak, kik annyira egybehangozón mondják el véleményüket sorsunk fő kérdéseiről. A közös hit, közös szenvedély, közös harc adja meg a választ.

KULCSÁR PÉTER

GONDOLATOK A „SZÍVES KALAUZ”-RÓL

EGY KLASSZIKUS ÚTIKÖNYV

Az olvasó figyelmébe ajánljuk a *Szíves kalauz*-t. Ma, amikor csaknem az egész ország utazik, különös érdeklődésre tarthat számot ez a több mint hatszáz oldalas útinapló-gyűjtemény. Nem szereti az útleírást? Felejtse el, hogy úton készült, és szociográfiaként olvassa! A *Puszták népe* írója számol be az orosz puszták és a dél-francia települések meg a távoli városok népéről. Külföld nem érdekli? Olvassa magyar vonatkozásaiban! Nem szenvedheti a riport műfajt? Széppróza ez a javából! Idegenkedik a költői leírástól? Figyelje meg, milyen nemes tárgyilagossággal illeszkednek a mondatok! Jobban kedveli a verseket? Nem lesz oldal, amelyiken nem bukkan lírai ötletekre! Olvasta már? Nem mentség, ma kell elolvasnia!

Az útijegyzetek java 20–30 évvel ezelőtt íródott, de ma sem csak művészi erényeivel vagy történelmi dokumentumaival hat. Ezek az írások gyorsan változó korszakunkban is megőrizték aktualitásukat. Nemcsak a véletlen szeszélye, hogy így történt. A témaválasztás teszi. Illyés mindig a nemzeti lét legfontosabb kérdéseivel vívódik, oda utazik, ott néz szét, ahol valami új készül. És ha felkerekedik, nem turista, nem „kéjutató” – ahogy ő írja –, nem író civilben. Ezért számol be az 1934-es Oroszországról, a Magyarországgal határos világpolitikai tényezőről, ahol egy új világ épül, és amelyről a hivatalos Magyarország makacsul nem akar tudni. Ezért meséli el a kitörő háború kontrasztjaként az utolsó békés hetét 1939 augusztusában. Ezért hoz hírt 1946-ban az újjászülető Franciaországról, s közvetve az újjászülető Európáról, biztatásul, példaként a feltápázkodáshoz, amit azért is sürgetne a maga részéről, mert ott egyelőre nemigen hisznek első demokratikus próbálkozásaink őszinteségében. Ezért utazik el 1947-ben a földosztás után, a tsz-szervezés előtt egy dél-francia faluba. Ezért kötik le figyelmét Németországban a babakocsik. Ezért beszélget Bledben tavaly a Duna menti népek barátkozásának lehetőségeiről, szükségszerűségéről. Tudatosan a korfordulókra koncentrálna, szándékosan a legkényesebb kérdéseket bolygatja. A korfordulók mögöttünk vannak, napjainkban mintha a számvetés idejét élénk, és ennél a visszapillantásnál-előretekintésnél Illyés szempontjainak jó része megfontolást érdemel. Az *Oroszország* például a Szovjetunió elleni rágalomhadjáratral szegül szembe első megjelenésekor, most az építés újabb történelmi korszakában kerül kiadásra.

Már Bálint György felfigyelt az *Oroszország*-ról írt recenziójában, mennyire emberközpontú Illyés szemlélete. Maga az író vall arról, hogy nem a műemlékek